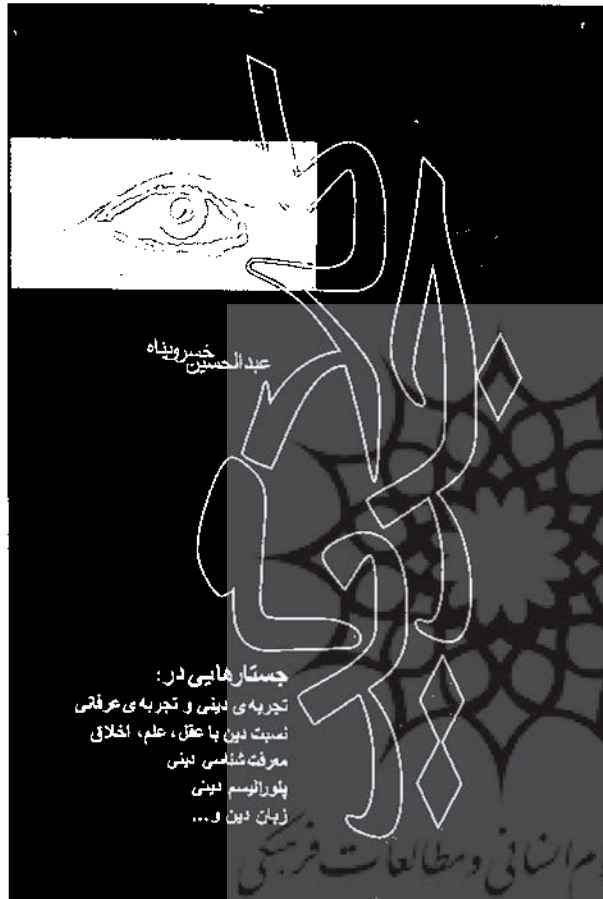

کلام جدید

○ کلام جدید
○ عبدالحسین خسروپناه
○ مرکز مطالعات و پژوهشهای فرهنگی
حوزه‌ی علمیه
○ چاپ اول/ پاییز ۷۹

○ محمد جعفری

عبدالحسین خسروپناه

جستارهایی در:
تجربه‌ی دینی و تجربه‌ی عرفانی
نسبت دین با عقل، علم، اخلاق
معرفت‌شناسی دینی
پلورالیسم دینی
زبان دین ...

۲۵

مباحث مربوط به دین پژوهی را به بحث گذاشته است؛ در پیش گفتار کتاب چنین آمده است: «بی‌تردید، مسائل جدید کلامی بیش از موضوعاتی است که در این مجموعه گردهم آمده‌اند و مباحث آنها نیز بسیار گسترده‌تر از آن است که نوشته‌های مذکور دربرگیرنده‌ی همه آنها باشد و نویسندگان، تنها به مسائل دوران معاصر ایران پرداخته است، مسائلی که زاینده‌ی تعارض سنت و تجدید و از جوامع مدرن اقتباس یافته‌اند؛ مباحثی که متفکران را دچار شکاف‌های فکری عظیمی کرده است.»

این کتاب مشتمل بر هفده گفتار است که بخش‌های اولیه آن یعنی مباحث چپستی کلام و دانش‌های همگن، چپستی دین، روش‌شناسی دین‌پژوهی، عقل و دین، معرفت‌شناسی دینی و قبض و بسط تئوریک شریعت به مباحث مقدماتی و روش‌شناسی و معرفت‌شناختی اختصاص دارد و یازده گفتار دیگر، در بردارنده‌ی مسائل جدید کلامی است (قرائت‌های مختلف از دین، پلورالیسم دینی، دین و دنیا، کارکردهای دین، گفتمان ایمان دینی، تجربه‌های دینی و تجربه‌های عرفانی، زبان دین، علم و دین، علم دینی، قرآن و تئوری تحول، دین و اخلاق)

در ذیل تلاش می‌شود گزارشی توصیفی از این هفده گفتار داده شود:

هر چند دین‌شناسی به معنای لغوی کلمه از پیشینه‌ای برابر با خود دین برخوردار است اما بررسی روشمند و علمی دین به معنای امروزی آن از قرن نوزدهم پا گرفته و در دیدار ما بی‌سابقه است. البته پاره‌ای از مباحث مربوط به دین، به‌ویژه ابعاد فلسفی و کلامی آن در آثار سنتی مورد بحث و بررسی قرار گرفته و می‌گیرد. اما تلقی سنتی از دین به عنوان موضوعی برای پژوهش، به کلی با رهیافت‌های دین‌شناسانه جدید متفاوت است. این تفاوت منظر و شیوه نگارش و تحول آن در قرون اخیر تأثیری ژرف و شگرف در دین‌پژوهی (Study of Religion) در پی داشته است.

با این که در میان آثار فارسی هم در طی دو دهه گذشته، کتاب‌هایی درباره دین‌پژوهی نوشته شده است. مع‌الاسف کمتر کتابی است که به تمام یا اکثر مباحث مربوطه پرداخته باشد.

کتاب «کلام جدید» که مدت کوتاهی است به بازار عرضه گشته است تا حد بسیاری این خلاء را پر کرده است. کتاب فوق به گفته نویسندگان مجموعه‌ای است از نوشته‌های گزیده و حاصل سالها تحقیق و تدریس مؤلف در حوزه و دانشگاه که با توجه به چالش‌ها و نقد و نظرها و توصیه‌های فرهیختگان، به رشته تحریر درآمده است. البته وی مدعی نیست که تمام

در گفتار اول ابتدا به تعریف دین پژوهی و انواع آن پرداخته می‌شود. دین پژوهی عبارت است از رشته‌های مختلفی که با روش‌های گوناگون به تحقیق، مطالعه و بررسی ابعاد مختلف دین می‌پردازد که مشتمل بر دوازده رشته است: فلسفه اسلامی، فلسفه دین، کلام اسلامی، دین پژوهی تطبیقی، مردم‌شناسی دین، روان‌شناسی دین، جامعه‌شناسی دین، پدیدارشناسی دین، ادبیات و هنر دینی، اسطوره‌شناسی دین، تاریخ ادیان و معرفت‌شناسی دینی. در قسمت کلام اسلامی نگارنده پس از ذکر برخی تعاریف، تعریفی را از کلام برمی‌گزیند که در آن هم به موضوع کلام توجه شده و هم غایت و روش‌شناسی کلام مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه بحث چستی کلام جدید مطرح می‌شود که پس از ذکر پنج دیدگاه و نقد آنها، دیدگاه مختار به تفکیک میان مقام «تحقق کلام» و مقام «تعریف کلام» قائل می‌شود و بر این اساس، کلام جدید تکامل یافته‌ی کلام قدیم است و بسیاری از مسائل آن با فلسفه‌ی دین اشتراک دارد. در پایان این گفتار فهرستی از مسائل کلام جدید در معرض خوانندگان قرار گرفته است.

گفتار دوم به چستی دین اختصاص یافته است. نگارنده در ابتدا به ده مانع بر سر تعریف دین اشاره می‌کند و سپس تعاریف رایج شده پیرامون دین را در چهار دسته ذیل دسته‌بندی می‌کند:

دسته‌ی اول) تعاریف وجودی و ماهیتی. دسته‌ی دوم) تعاریف لغوی و اصطلاحی. دسته‌ی سوم) تعاریف درون دینی و برون دینی. دسته‌ی چهارم) که خود در یک ساختار کلی و فراگیر به تعاریف توصیفی، هنجاری، کارکرد گرایانه، غایت‌انگارانه و در نهایت تعاریف عام و جامع تقسیم می‌شود. در ادامه گفتار فقط به تعاریف درون دینی دین و تعاریف اصطلاحی پرداخته شده و در پایان، این تعاریف در معرض نقد و بررسی قرار گرفته است.

گفتار سوم پیرامون روش‌شناسی دین پژوهی است. نویسنده با ذکر پاره‌ای از قضایای تاریخی (و ذکر این نکته که آشنایی مسلمانان با فرهنگ‌های دیگر، نوعی چالش میان فرهنگ اسلامی و غیر اسلامی یا به عبارت دیگر، فرهنگ متنی - عقلی با فرهنگ عقلی محض به از میان آورد و همین چالشها باعث تحقق دو مدل دین پژوهی شد: روش کلام فلسفی و روش فلسفه‌ی کلامی) بحث از روش‌شناسی دین پژوهی را بسیار پراهمیت می‌یابد و به سه رویکرد درون دینی، برون دینی و روش جمع درون دینی و برون دینی اشاره کرده و ضمن نقد دو رویکرد اول، روش جمع درون دینی و برون دینی آن هم مدل بهره‌گیری از کتاب و سنت و عقل و تجربه و تاریخ و شهود را ترجیح می‌دهد.

در گفتار چهارم، نویسنده بحث عقل و دین را که از مهمترین مباحث معاصر کلام جدید است را به میان می‌آورد. در ابتدای گفتار چستی عقل و دین تبیین می‌شود و در ادامه نیم‌نگاهی به مسئله‌ی عقل و دین افکنده می‌شود و دیدگاه‌های رابطه‌ی عقل و دین بدین ترتیب مطرح نظر قرار می‌گیرند: ۱- عقل‌گرایی حداکثری ۲- ایمان‌گرایی ۳- عقل‌گرایی انتقادی و ۴- عقل‌گرایی اعتدالی. مؤلف کتاب دو مدل اول را دچار چالشهای جدی می‌داند و در مورد مدل سوم و چهارم می‌نویسد: «عقل‌گرایی انتقادی متأثر از معرفت‌شناسی کانت و علم‌گرایی پوپر شده است و با نقد آن دو مکتب این مدل از عقل‌گرایی نیز آسیب می‌پذیرد و بر این اساس نگارنده به

عقل‌گرایی اعتدالی گرایش دارد؛ بدین معنا، پاره‌ای از اعتقادات دینی که اصول اساسی دین شمرده می‌شوند را مورد پژوهش قرار می‌دهیم و بعد از مرحله فهم و دقیق آنها، به دنبال مقدمات برهان جهت اثبات آنها می‌رویم و دلایل رد آنها را به نقد می‌کشیم». در بخش نهایی گفتار به مواردی از چالشهای عقل و دین اشاره رفته است.

گفتار پنجم کتاب با عنوان «معرفت‌شناسی دینی» زینت یافته است. نویسنده به خاطر تازگی این بحث در آغاز به توضیح و تبیین برخی از اصطلاحات مانند مفاهیم معرفت‌شناسی، معرفت‌دینی، متد و روش معرفت‌شناسی و مفهوم دین و ایمان می‌پردازد و از آنجا که مباحث معرفت‌شناسی با مسائل هرمنوتیک، پیوند برقرار نموده‌اند لذا زوایای این دانش را هم به تفصیل مورد کنکاش قرار می‌دهد.

گفتار ششم به «قبض و بسط تئوریک شریعت» اختصاص یافته است. در این ده گفتار نظریه قبض و بسط تا ده رکن بسط می‌یابد و نویسنده این ارکان را با شیوه نویسی جزء به جزء مورد نقد قرار می‌دهد.

گفتار هفتم به قرائت‌های مختلف از دین می‌پردازد. مراد از دین در این گفتار متون مقدس دینی است و منظور از قرائت‌های مختلف از دین، برداشت‌های متفاوت از متون دینی مانند قرآن و سنت است و البته باید توجه داشت که مراد از متن دینی تنها متن نوشتاری نیست و گفتار و سیره‌ی عملی پیشوایان دین نیز از متون دینی شمرده می‌شود. سر این که عالمان اسلامی و عالمان هرمنوتیک فلسفی در مسأله قرائت از یکدیگر متمایز شده‌اند آن است که دسته اول مؤلف محورند و دسته دوم مفسر محور. اختلاف و تکثر تا بی‌نهایت نزد دسته دوم امری طبیعی و حتی لازم است؛ ولی اختلاف مؤلف محوران که دخالت پیش دانسته‌های تطبیقی مفسر را همچون مفسر محوران روا نمی‌دانند در این گفتار داستانی خواندنی دارد که تا شانزده دلیل برای آن ذکر شده است.

اما گفتار هشتم پیرامون «پلورالیسم دینی» است. نویسنده این گفتار را این‌گونه آغاز می‌کند: «ما در جهانی به سر می‌بریم که امور آن بسیار پیچیده و تودرتو و تا حدودی حیرت‌آورند. مردم با اعتقادات دینی گوناگون در آن زیست می‌کنند. تنوع ادیان (Religious diversity) به قدری زیاد است که حتی یک گزاره‌ی آنها در یک قالب نمی‌گنجد». رؤس مطالب این گفتار بدین قرار است: تاریخچه‌ی پلورالیسم دینی، رویکردهای مختلف درباره‌ی تنوع ادیان، رویکردهای پلورالیسم دینی (تا دوازده رویکرد طرح می‌شود)، آیات و روایات متعارض با پلورالیسم و در نهایت شبهات کثرت‌گرایی دینی.

بحث سکولاریسم یکی از مباحث پر دامنه و اختلافی است که توجه دین پژوهان را نیز به سوی خود جلب کرده است. نویسنده کتاب این بحث را در گفتار نهم تحت عنوان دین و دنیا دنبال می‌کند. او در ابتدا مفاهیم دین، دنیا، سکولاریسم و سکولاریزاسیون را می‌شکافد. شایان ذکر است که دو مفهوم آخر با هم تفاوت دقیقی دارند؛ مفهوم دوم در حکمت یک نظریه است و جنبه‌ی توصیفی و تبیینی و جامعه‌شناختی دارد. در حالیکه مفهوم اول یک ایدئولوژی است و جنبه‌ی ارزشی و توصیه‌ای و فلسفی دارد و مبتنی بر بنیادهای نظری می‌باشد. نگارنده در این گفتار قصد دارد با تحلیل

ریشه‌های تاریخی و مبانی شکل‌گیری عرفی شدن در غرب ثابت کند که عرفی شدن یک نظریه‌ی منحصر و منبسط از شرایط تاریخی، اوضاع فکری و اجتماعی غرب مسیحی است. و اسلام به مثابه دین کامل، به رهیافت‌های عقلی و عقلانی توجه نموده و واکنشی بر خلاف مسیحیت در برابر پدیده‌ی عرفی شدن دارد و لذا در ادامه نگارنده به دلایل طرفداران سکولاریسم در مسیحیت و عوامل گرایش مسیحیان به سکولاریسم پرداخته و با دیدی نقادانه آنها را به چالش می‌خواند. دلایل پیوند دین و دنیا و چالش‌های پیوند دین و دنیا عنوان دیگر این گفتارند.

گفتار دهم به کارکردهای دین اختصاص یافته است. منظور جامعه‌شناسان از مفهوم کارکرد اثری است که پدیده‌های اجتماعی از خود بر جای می‌گذارد. در مجموع شانزده کارکرد برای گوهر دین شمرده می‌شود که از میان آنها می‌توان به پاسخ به احساس تنهایی، کاهش رنج و تعب، معنا دادن به زندگی آدمی و جلوگیری از بحران‌های روانی اشاره کرد. کارکرد باورها و احکام دین اسلام هم خود مقوله‌ای جداست که نویسنده به آن در بخش جداگانه می‌پردازد.

فصل یازدهم پیرامون گفتمان ایمان دینی است. متکلمان، حکما، عرفای اسلامی و فلاسفه‌ی غربی هر کدام دیدگاه‌های متفاوتی در مورد حقیقت ایمان و ارکان آن دارند که تبیین این دیدگاهها آغازگر این گفتار است. در ادامه بحث به عوامل و موانع ایمان دینی اشاره شده و گفتار با بحث ایمان و چالش‌های بحران‌زا خاتمه می‌یابد.

گفتار بعد با عنوان تجربه‌ی دینی و تجربه‌ی عرفانی آراسته گشته است. تجربه‌ی گروهی دینی از شلایرماخر آغاز شد و توسط ویلیام جیمز، اتو، استیس، دیویس و سوین برن ادامه یافت. تجربه‌ی دینی از منظر غربیان، آگاهی بی‌واسطه از مقام الوهیت است و البته دین‌پژوهان معاصر، در مورد چیستی و ماهیت تجربه‌ی دینی اختلاف نظر دارند و نظریاتی از قبیل نظریه‌ی احساس، نظریه‌ی ادراک حسی، نظریه‌ی تفکیک‌ناپذیری تجربه و تفسیر و نظریه‌ی اصالت طبیعت ارائه کردند که نگارنده همه را به نقد می‌کشد و خود در نظریه‌ی پنجمی برخی تجربه‌های دینی را از سنخ علم حصولی و پاره‌ای از آنها را از سنخ علم حضوری می‌داند. ویژگیهای انواع تجربه‌ی دینی و ویژگیهای تجربه‌ی عرفانی عنوان دیگر رئوس مطالب گفتارند.

گفتار سیزدهم پیرامون زبان دین است. در مورد زبان دین چهار رویکرد وجود دارد. ۱- نظریه‌ی متفکران اسلامی ۲- نظریه‌ی تمثیل آکوناس ۳- نظریه‌ی پوزیتیویسم منطقی ۴- نظریه‌ی تحلیل زبانی.

در این گفتار به تفصیل در مورد این نظریات بحث می‌شود.

تحلیل رابطه‌ی علم و دین نزد صاحب‌نظران به ویژه فیلسوفان دین از اهمیت خاصی برخوردار است، زیرا کشف ترابط و یا تعارض علم و دین در بالندگی معرفت دینی و علمی و در نهایت کشف حقیقت مؤثر است. این مهم در گفتار چهاردهم که علم و دین است مورد بررسی قرار گرفته و نگارنده سازگاری و توافق علم و دین را از میان نظرات مختلف در باب ارتباط دین و علم ترجیح می‌دهد و در بحثی تاریخی پیشینه ترابط علم و دین در جهان اسلام و مغرب زمین را می‌شکافد و در مورد تعارض علم و

دین می‌نویسد که اولاً عمده موارد تعارض علم و دین تعارض ظاهری است و علم ادعای انحصاری در آن زمینه ندارد و فائداً برخی از دستاوردهای علمی در حد فرضیه باقی مانده‌اند و البته راه حل نهایی را باید در گفتار علم دینی که گفتار پانزدهم است، جست.

در گفتار پانزدهم نویسنده معتقد است که نه تنها عموم مردم، بلکه عالمان علوم تجربی نیز در تخصص و گرایش علمی خود از دین انتظار دارند و در تحقق فرایند علمی به آموزه‌های دینی نیازمندند. و این نگارنده را بر آن می‌دارد که تأثیر متافیزیک و دین را بر فرضیه‌های علمی، انگیزه‌های عالمان تجربی، مبادی و مسلمات علوم تجربی و اهداف و روشهای علوم مورد بررسی قرار دهد.

گفتار شانزدهم به بحث قرآن و تئوری تحول اختصاص یافته است. نویسنده پس از طرح دیدگاه‌های بسیار متنوع اندیشمندان غربی و اسلامی در مورد آفرینش انسان در پایان خود بر این نظر پای می‌فشارد که آیات قرآن بر اصل نظریه‌ی تکامل تدریجی دلالت دارند ولی این که تبدل انواع از قرآن استفاده می‌شود یا خیر نیاز به تحقیقات زبان‌شناختی و هرمنوتیک دارد.

گفتار پایان بخش کتاب درباره‌ی دین و اخلاق است. مسأله‌ی ارتباط دین و اخلاق از مسائلی است که فیلسوفان و متکلمان و اندیشمندان علم اخلاق را از دیرباز به خود مشغول ساخته است. مسائل مربوط به مباحث اخلاقی به هفت محور اساسی تقسیم می‌شوند که عبارتند از: ۱- توصیف باورهای اخلاقی ۲- گزاره‌های اخلاقی یا علم اخلاق ۳- دفاع فلسفی از گزاره‌های اخلاقی ۴- تبیین مفاهیم و تصورات ارزشی و تکلیفی ۵- ارزش صدق و کذب و واقع‌نمایی گزاره‌های اخلاقی ۶- مباحث مربوط به استنتاج ۷- ارتباط اخلاق با سایر علوم و معارف. مسأله‌ی رابطه‌ی اخلاق و دین در محور هفتم از محورهای هفت‌گانه جا دارد. نویسنده پس از جستاری در مسأله‌ی رابطه‌ی باید و هست، ابتدا دیدگاه‌های اندیشمندان مغرب زمین را در مورد دین و اخلاق که ۵ نظریه است ذکر کرده و سپس به تبیین دیدگاه‌های اندیشمندان اسلامی می‌پردازد و در نهایت مواردی از چالش‌های رابطه‌ی دین و اخلاق را پاسخ می‌دهد.

منابع و مأخذ و فهرست مطالب کتاب به همین ترتیب در آخر کتاب آمده است و پی‌نوشت‌های پر منبع هر گفتار در پایان همان گفتار ذکر شده است. در این کتاب مؤلف از بیش از دویست منبع فارسی، عربی و انگلیسی بهره گرفته است. اگر چه جای نمایه‌نامه‌ها و موضوعات در پایان کتاب خالی است اما چاپ زیبا، قلم روان و دسته‌بندی مباحث بر وزانت و غنای کتاب افزوده است. این کتاب توسط مرکز مطالعات و پژوهشهای فرهنگی حوزه‌ی علمیه‌ی قم به زیور طبع آراسته شده است.